

Утопія як рушій історії

Гадаю, зрозуміти явище комун можливо за умови, якщо ми згадаємо, яке значення в історії відіграло поняття утопії. Протягом останніх кількох десятиліть такий підхід видавався проблематичним. Принаймні в інтелектуальній та ідеологічній атмосфері Франції за десять років після Травня 1968-го тема утопії подавалася в абсолютно негативному світлі, бо пов'язувалася з матрицею тоталітаризму. Скажімо, популярний часопис *Le Magazine littéraire* виходив із типовим на той час заголовком «Утопія – це ГУЛАГ», а історики трактували «історію СРСР від 1917 року до наших днів» саме як «утопію при владі»³. Запрогорена до пекла, утопія, здавалося, остаточно зазнала краху на тлі тріумфу нових ідеалів сучасності: демократії та прав людини. Але, хоч би як це було парадоксально, зникнення радянської системи, «еталону» тоталітаризму, відновило запити на утопію. Безперечно, зникнення будь-якої альтернативи саме по собі нестерпне.

То що ж таке утопія – ідилічна мрія, кошмар чи творча ідея? Хоч які пропонувалися мінливі оцінки й інтерпретації, але утопію постійно пов'язували з уявним, що обмежувало можливості реального історичного дослідження. Теорії, вкраплені в історію людської думки, або виступи, з яких можна було вивести суть самої утопії, здавалися доволі віддаленими від реальних процесів історії. Напевно, вони могли б туди увійти лише завдяки своїм зовнішнім наслідкам, з яких склалися досвіди «конкретної утопії». Суперечливий аспект цього останнього вислову сам по собі вказує на труднощі, з якими стикається дослідник історії утопій.

Утім, ми вважаємо, що утопії можна збагнути лише тоді, коли вони розглядаються в зв'язку з конкретним часом, у відповідності до того, як їх сприймали сучасники, тобто у своїй історичності. Якщо цей бік питання був маловідомий і маловивчений, то лише тому, що утопія була усунута від написання історії починаючи з 1830–1848 років, коли усталився сенс цього поняття. Як показала Мішель Рю-Сарсе, битва, що розгорнулася навколо визначення самого поняття тоді у

---

³ Якщо згадати назву книжки Михайла Геллера та Олександра Некріча.

Франції, тим самим підтвердила «реальність утопії»⁴. Але ця сама битва ствердила правила політичної та соціальної гри для сучасної епохи. Дотримання або перегляд цих правил відображають глибину спроб змінити суспільство, як це відбувалося у радянській Росії та Україні 1920-х років. Так, утопії, часто невидимі, попри все, є рушіями історії.

Сьогодні без особливих суперечок пов'язують утопізм початку XIX століття з постатями Оуена, Сен-Сімона та Фур'є. Проте свого часу вони не претендували на таке визначення. І якщо об'єктивно розглядати їхню творчість, вони «не змальовували уявних подорожей і не пропонували казкових урядів. Їхнє бачення ідеальних суспільств, те, що вони висували, подавалося скоріше як результат розвитку соціальних теорій, перевірених і науково обґрунтованих», як зазначав Броніслав Бачко⁵. Отже, важливо їх розуміти як мислителів політичної та соціальної реформи, як батьків-засновників суспільних наук.

На початку 1830-х років сенсімоністи стверджували, що «свобода полягає не в тому, що маєш можливість померти в злиднях, а в тому, що маєш можливість жити в умовах достатку та радості» й що завдання політики – покращити долю «найчисленнішого та найбіднішого класу». Незадоволені політичним курсом лібералів, вони вбачали зло в тенденції «потурати багатим на шкоду бідним» і ставили питання, «коли ж наші законодавці візьмуть до уваги долю нижчих класів?». Водночас соціальні хвороби, яким сенсімоністи намагалися знайти ліки, починають виявляти себе по-іншому. «Найчисленніший і найбідніший клас», нещастям якого громадська думка дозволяла собі співчувати, починає виступати в іншій ролі. Він теж реагує на очікування соціальних реформ ідеєю, якою буквально була просякнута перша половина XIX століття. Попервах траллялися окремі пролетарі, які ночами, після трудового дня, уривали час сну для навчання, гарячих суперечок про коаліцію, ба навіть конспірацію⁶. Але всі ці ідеї вперше виходять на яв у повстанні ліонських ткачів у 1831 році, паризьких повстаннях у 1832-му, 1834 році; тоді ж вибухали страйки у 1833-му,

⁴ Крім роботи Мішель Ріо-Сарсе, ми також використовували публікації семінарів бібліотеки «Арсенал» про утопії. Див.: Michèle Riot-Sarcey, *Le réel de l'utopie; essai sur le politique au XIXe siècle*, Albin Michel, «Bibliothèque Histoire», Paris, 1998.

⁵ Bronislaw Baczko, *Lumières de l'utopie*; Paris, Payot, 1978.

⁶ Див.: Jacques Rancière, *La Nuit des prolétaires. Archives du rêve ouvrier*, Fayard, 1981 (перевид. Hachette Pluriel, 1997, 2012).

1840-му, 1844–1846 роках... Організаційні здібності, які виказували робітники, вочевидь суперечили статусові політичних безправних підлітків, який за ними «природно» залишала громадськість.

У політичних авторитетів ці повстання посилюють відчуття падіння в безодню. Небезпека полягала не так у самому бунті – армія, поліція та суди стояли на сторожі наявного порядку, – а більшою мірою в тому, що критика соціального ладу переходила від нижчих верств суспільства нагору до середнього класу. Отож паралельно з соціальними зіткненнями розгорталася запекла суперечка щодо інтерпретації зіткнень. Намагаючись віднести будь-які можливі альтернативи до категорії неможливого, треба було закласти засновки такого соціального порядку, який зможе й змусить приєднатися середній клас, що був на якийсь момент спокушений перспективами реформи. Треба було наголосити, як-от у офіційному *Journal des Débats*, на «відсутності будь-якого політичного характеру в повстанні ліонських робітників». Це замикало бідні класи в межах «соціального», в межах соціальних вимог, які відділялися від політики, зарезервованої за представниками середніх класів, прошарком «представлених». І щоб остаточно дискредитувати будь-яке альтернативне бачення, супротивники реформ далі накидалися на реформаторів. Сенсімоністів звинувачували у пресі, потім притягували до суду за «непокору законам, що захищають власність» і «образу суспільної моралі». Так, під тиском подій політична та соціальна реформи були проголошені неможливими й утопічними, крім того, аморальними та небезпечними. Інтелектуальні інвективи проти утопії не обмежилися лише критикою «цих марних і суперечливих утопій», а прагнули виявити джерела утопії, щоб майстерніше їх скомпрометувати. Рефлексія в цьому випадку рухалася від теперішнього в минуле, від Фур'є та Сен-Сімона до Руссо, Маблі та Мореллі. Вона реконструювала зв'язки в зворотному напрямку історії, від реформаторів XIX століття до анабаптистів, до Кампанелли, Мора та Платона. «Доктрини, що сьогодні загрожують власності, сім'ї, свободі й які являють собою хворобу нашої епохи, вже існували за інших часів».

Парадигму утопії запровадив Томас Мор у своєму творі 1516 року, в якому він презентував соціальну критику різноманітними художніми засобами. Чи був острів Утопія «добрим місцем» (*eutopia*) чи «не-місцем» (*atopia*)? Оскільки Мор не заперечував шлюбу та ієрархії статей, його ідеї не вважалися небезпечними в XIX столітті, отож вони перебували поза критикою моралістів. Платон, навпаки, був прикутий

до ганебного стовпа. Його звинувачували в поширенні небезпечних утопій і підваженні чинного ладу, адже він передбачав спільну власність на майно та жінок⁷. В утвердженні змісту «утопії» та її витоків перспективи були спотворені. Справді, посилаючись на Платона, раннє ХІХ століття відкидало утопію як «не-місце», щоб установити політичні та соціальні правила, які гарантують буржуазний лад: сім'я та власність закладають основи соціальної ієрархії; народ представлено елітою, яка лише одна здатна керувати суспільними справами. Будь-яке вивчення утопії було обмежене лише негативною та заперечною позицією. Надалі такий підхід розширився аж настільки, що притягнув до своїх лав прихильників суспільних змін. Про це засвідчив твір Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (1880). В еволюціоністській логіці трійця Оуен/Фур'є/Сен-Сімон виявила себе як стадія так званої революційної думки, стадія необхідна, однак уже віджила, подолана. З цього моменту утопія опиняється виключеною з актуальності «скасування» для того, щоб відійти в (перед)історію. Як наслідок, на початку ХХ століття такі прихильники масової дії, як Роза Люксембург або ж анархо-синдикалісти, виглядали немовби «утопістами» всередині західного робітничого руху.

Однак у царській імперії революція швидко вийшла за межі, визначені спершу самими революціонерами. Справді, в 1905-му і 1917 році мобілізація бідних класів набувала щоразу радикальнішого спрямування, що не стосувалося лише повалення царизму. Робітничі ради, які стихійно виникли під час революції 1905 року, засвідчили на практиці появу своєрідної оригінальної демократії, так званої прямої, а не представницької, коли депутат у будь-який момент може бути відкликаний своїми виборцями. Це була демократія нерозривно політична, соціальна та економічна, яка зароджувалася зсередини виробництва та промисловості й брала участь у всіх аспектах життя, починаючи з питань продовольства і завершуючи загальнонародними проблемами.

Після жовтня 1917 року «утопічні» практики соціальних перетворень відділяються від рад, які дуже швидко стали простими адміні-

---

⁷ Його проект «Політеї» (оригінальна назва твору, змінена в подальшому перекладачами на «Республіку») мала на меті скасувати відмінності (а не нерівності) настільки, наскільки ті несуть у зародку корупцію та конфлікти. Отож його соціальний і статевий егалітаризм відсилає не до бідних чи до жінок, а до необхідної єдності поліса.